

Rijksvastgoedbedrijf
Ministerie van Binnenlandse Zaken en
Koninkrijksrelaties

Renovatie Binnenhof Definitiedocument

Eerste Kamer
Tweede Kamer
Raad van State
Ministerie van Algemene Zaken
Grafelijke Zalen

Oktober 2017

Inhoudsopgave

Inleiding	05
Leeswijzer	07
1 Project	09
1.1 Aanleiding	09
1.2 Randvoorwaarden	09
1.3 Doelstelling	10
1.4 Gebruikers van het Binnenhof	10
2 Complex	15
2.1 Betekenis van het Binnenhof	15
2.2 Locatie in de stad Den Haag	16
2.3 De gebouwen en hun geschiedenis	17
3 Vijf kernwaarden	23
3.1 Belevingswaarde	24
3.2 Gebruikswaarde	25
3.3 Toekomstwaarde	27
3.4 Omgevingswaarde	29
3.5 Monumentwaarde	31
4 Organisatie	33
4.1 Aanpak	33
4.2 Budget	33
4.3 Planning	34
4.4 Governance	34
4.5 Ontwerpcoördinatie	34
4.6 Inkoop	35
4.7 Bouwveiligheid	35
4.8 Omgeving	35
Bronvermelding	36
Beeldverantwoording	36
Bijlagen	37
Colofon	37

Inleiding

Het Binnenhofcomplex, het politieke hart van Nederland en een van de belangrijkste nationale monumenten, wordt gerenoveerd. De renovatie begint in de zomer van 2020 en is eind 2025 gereed. Het complex wordt gebruikt door de Eerste Kamer der Staten-Generaal (EK), de Tweede Kamer der Staten-Generaal (TK), de Raad van State (RvS) en het ministerie van Algemene Zaken (AZ). Deze gebruikers worden tijdens de renovatie elders gehuisvest.

Dit Definitiedocument bevat de hoofdlijnen van alle eisen voor de renovatie en in een aantal bijlagen de Functionele Programma's van Eisen van de gebruikers en het Technisch Programma van Eisen van het Rijksvastgoedbedrijf. De Bestuurlijke Stuurgroep Renovatie Binnenhof - de gebruikers van het Binnenhofcomplex en het Rijksvastgoedbedrijf - stelt het Definitiedocument vast. Het Definitiedocument is de basis voor de opdrachten die het Rijksvastgoedbedrijf aan architecten, adviseurs en bouwondernemingen verstrekt om de renovatie voor te bereiden en vanaf 2020 uit te voeren.

De gebruikers zijn tijdens de renovatie tijdelijk gehuisvest in het complex Lange Voorhout 34-36/Kazernestraat (Eerste Kamer en Raad van State), aan de Bezuidenhoutseweg 67 (Tweede Kamer) en op het terrein van het Catshuis (ministerie van Algemene Zaken). Deze locaties worden daarvoor geschikt gemaakt. De Programma's van Eisen voor de tijdelijke huisvesting liggen in afzonderlijke documenten vast.

Alle intensief gebruikte grote gebouwen hebben van tijd tot tijd groot onderhoud nodig. Dat geldt ook voor het Binnenhofcomplex. In 2015 besloot de regering om het complex te renoveren en in 2016 gingen de Eerste Kamer en Tweede Kamer met dit besluit akkoord. Daarmee was de politieke besluitvorming afgerond. Voor de renovatie is maximaal €475 mln. beschikbaar (prijspeil 2015, inclusief btw en de kosten voor de tijdelijke huisvesting).

De renovatie vindt sober en doelmatig plaats. De huidige gebreken worden hersteld en na de renovatie voldoet het complex aan de wet- en regelgeving. Tegelijkertijd kunnen de gebruikers en bezoekers het Binnenhofcomplex door functionele verbeteringen weer goed en veilig gebruiken. De monumentale kwaliteiten worden met de renovatie beschermd. Hierbij wordt rekening gehouden

met eventuele toekomstige verbeteringen. Na de renovatie kan het complex op een efficiënte en veilige manier worden onderhouden. De gegevens van het complex worden hiervoor in een Bouwwerk Informatie Model (BIM) samengebracht.

Het Binnenhof is de kern van het historisch centrum van Den Haag. De renovatie heeft daarom betekenis voor bewoners, bezoekers, winkels, horeca, musea en alle andere bedrijven en instellingen in de omgeving. In het zogenoemde Omgevingsoverleg Renovatie Binnenhof wordt met belanghebbenden in de omgeving van het complex en de gemeente Den Haag gezocht naar manieren om de renovatie zo uit te voeren dat de leefbaarheid en aantrekkelijkheid van het gebied tijdens de renovatie op peil blijven. De voorstellen uit dit overleg staan in de publicatie *Renovatie Binnenhof, Met oog voor de omgeving* (2017).

Pieter Dijkmeester
Projectdirecteur, Rijksvastgoedbedrijf
September 2017

SERVICE

KONE B.V.

Leeswijzer

- Hoofdstuk 1 beschrijft het project op hoofdlijnen met een omschrijving van de aanleiding, de randvoorwaarden en doelstelling van het project en een omschrijving van de gebruikers van het Binnenhofcomplex.
- Hoofdstuk 2 gaat in op het Binnenhof als functioneel en representatief complex van gebouwen en omschrijft daarbij de betekenis, de relatie met de stad Den Haag en de geschiedenis van de individuele gebouw(del)en.
- Hoofdstuk 3 beschrijft de reikwijdte van de opgave bondig aan de hand van vijf kernwaarden. Dit hoofdstuk geeft de essentie van de renovatie op hoofdlijnen weer, in tegenstelling tot de Functionele Programma's van Eisen en het Technisch Programma van Eisen die met name de veelheid aan eisen en wensen tot in detail weergeven.
- Hoofdstuk 4 geeft de organisatie van het project weer en omschrijft de aanpak, het budget, de planning, governance, de ontwerpcoördinatie, de inkoop, de bouwveiligheid en de aandachtspunten voor de omgeving van het Binnenhof.
- De bijlagen met de Functionele Programma's van Eisen en het Technisch Programma van Eisen geven de uiteenlopende eisen en wensen van de verschillende gebruikers van het Binnenhofcomplex en het Rijksvastgoedbedrijf weer.

Nota bene:

- De hoofdtekst van dit Definitiedocument verwijst met cursieve titels naar bronnen in de paragraaf Bronvermelding. Om de informatie overzichtelijk te houden, worden niet alle bronnen als bijlage toegevoegd. De meeste bronnen zijn vrij op internet te verkrijgen. Veel informatie staat op www.rijksvastgoedbedrijf.nl/binnenhof.

Loslatend stucwerk

Leiding wirwar

Vochtproblematiek

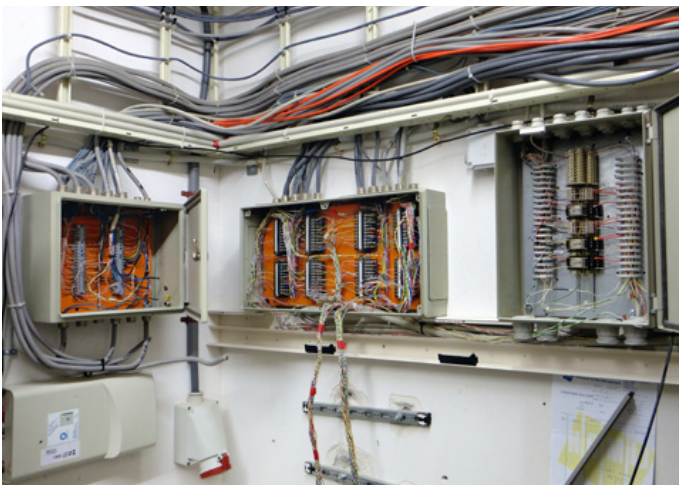
Afbrokkelend beton

Schimmelvorming

Vochtproblematiek

Verouderde installaties

Loslatend lood

1

Project

1.1 Aanleiding

Het Binnenhof, het monumentale complex waarvan de oudste delen acht eeuwen geleden zijn gebouwd, is het hart van de Nederlandse politiek en voortdurend in bedrijf. Sinds de laatste grote renovatie van de Tweede Kamer in 1992 zijn er tal van grote en kleine bouwkundige gebreken ontstaan, zoals houtrot, lekkende daken, vochtige kelders, roestende gevelankers en betonrot. Ook hebben de meeste installatietechnische elementen, zoals de elektra-, klimaat-, ICT- en transportvoorzieningen, het einde van hun levensduur bereikt. Bovendien is de brandveiligheid van de monumentale complexdelen naar de huidige maatstaven onvoldoende en moet asbest uit het Binnenhofcomplex worden verwijderd.

De huidige gebreken zijn de belangrijkste aanleiding voor de renovatie van het Binnenhofcomplex. Tegelijkertijd worden tijdens de renovatie enkele functionele verbeteringen gerealiseerd om het complex geschikt te maken voor de fors toegenomen gebruiksintensiteit. Bovendien zijn de eisen voor beveiliging in de afgelopen decennia aanzienlijk verzaamd. Ook wordt de flexibiliteit van het complex naar aanleiding van de veranderlijke politieke verhoudingen en fractiesamenstellingen voortdurend op de proef gesteld. Deze dynamiek heeft ertoe geleid dat bijvoorbeeld de entrees, de logistiek, het type en aantal gebruiksruidten, de beveiligingszones en de oriëntatie in de gebouwen onvoldoende aansluiten op het gewenste gebruik van het complex.

1.2 Randvoorwaarden

Voor de renovatie is een aantal randvoorwaarden vastgesteld:

- soberheid en doelmatigheid zijn consequent het kritisch uitgangspunt;
- het huidig aantal vierkante meters per gebruiker (EK, TK, RvS en AZ) blijft in beginsel ongewijzigd;
- het bestaande complexvolume wordt in beginsel niet uitgebreid;
- de omgevingswaarde en monumentwaarde van het Binnenhofcomplex moeten ten minste in stand blijven;
- restauraties die niet noodzakelijk zijn voor het in stand houden van de monumentale waarden zijn geen onderdeel van de reikwijdte van het project;
- het project wordt binnen het budget (max. €475 mln., prijspeil 2015, inclusief btw en de kosten voor de tijdelijke huisvesting) gerealiseerd;
- het project wordt binnen de vastgestelde planning (vijfeneenhalf jaar, medio 2020 - eind 2025) afgerond.

In hoofdstuk vier worden de randvoorwaarden voor het budget en de planning nader toegelicht, waaronder ook de wens van de Eerste Kamer om eerder terug te keren.

1.3 Doelstelling

Het doel is om het complex een comfortabele, gezonde en veilige werkomgeving te laten zijn voor iedereen die er werkt en op bezoek komt. Bovendien moet het vierentwintig uur per dag en zeven dagen per week geschikt zijn voor ongestoord en effectief gebruik. Daarom moet het complex:

- vrij zijn van de huidige bouwkundige en technische gebreken;
- minimaal voldoen aan de geldende wet- en regelgeving;
- asbestschoon zijn;
- aansluiten op de gewenste functionaliteit;
- voor een periode van minimaal vijftwintig jaar bestand zijn tegen grootschalige bouwkundige, installatietechnische en conserverende ingrepen na de oplevering in 2025;
- na een gebruikperiode van vijftwintig jaar bestand zijn tegen een grootschalige renovatie die het elders onderbrengen van de gebruikers opnieuw noodzakelijk maakt;
- effectief gemeenschappelijk gebruik van ruimten voor de verschillende gebruikers waar gewenst mogelijk maken.

De doelstelling van het project kan alleen binnen de omschreven randvoorwaarden worden behaald als belanghebbenden in en in de omgeving van het complex betrokken zijn bij de planontwikkeling. Het gaat hierbij onder meer om de gebruikers van het Binnenhofcomplex, ProDemos, het Mauritshuis, de gemeente Den Haag, Bureau Binnenstad Den Haag en een breed scala aan ondernemers en culturele instellingen in de stad.

1.4 Gebruikers van het Binnenhof

Het Binnenhofcomplex heeft zowel een belangrijk functioneel als representatief karakter. Enerzijds is het een functionele huisvesting waar mensen in de Eerste Kamer, de Tweede Kamer, de Raad van State en het ministerie van Algemene Zaken intensief werken, overleggen, vergaderen en hun gasten ontvangen. Anderzijds is het een publieke en representatieve bestemming voor kennisuitwisseling en educatie en een toeristische trekpleister met een internationale uitstraling. Het Grafelijke Zalencomplex is een bijzondere bestemming omdat er verschillende bijeenkomsten plaatsvinden die veelal van nationale betekenis zijn. Deze paragraaf beschrijft kort de vier organisaties die in het Binnenhofcomplex gehuisvest zijn. Aansluitend wordt ook het gebruik van de Grafelijke Zalen en het publieke karakter van het complex nader toegelicht.

Eerste Kamer

De Eerste Kamer vormt samen met de Tweede Kamer de Staten-Generaal van het Koninkrijk der Nederlanden. De Eerste Kamer is medewetgever en controleur van de regering. Zij telt 75 leden die zijn verdeeld over verschillende fracties; anno 2017 zijn dat er twaalf. Op dinsdagen en incidenteel op maandagavonden komen de Kamerleden in het openbaar bijeen om onder leiding van de Voorzitter wetsvoorstellen te bespreken die voordien in de Tweede Kamer zijn aangenomen. Daarnaast vinden er op deze dagen commissie- en fractievergaderingen plaats. De fracties worden op dit moment ondersteund door twaalf fractiemedewerkers, namelijk één per fractie. Ook buiten de dinsdagen vinden in het gebouw van de Eerste Kamer bijeenkomsten, ontvangsten, symposia en vergaderingen plaats, en kunnen leden gasten ontvangen. De Eerste Kamer kent, naast de politieke, ook een ambtelijke organisatie (inhoudelijke ondersteuning en bedrijfsvoering). Aan het hoofd van deze organisatie staat de Griffier. De ambtelijke organisatie bestaat uit circa 55 medewerkers (bron: *Ambitiedocument Eerste Kamer, d.d. januari 2015*)

Tweede Kamer

De Tweede Kamer controleert de regering en stelt wetten vast. Zij telt 150 leden die verdeeld zijn over verschillende fracties. De Voorzitter van de Tweede Kamer leidt de plenaire vergaderingen die in de regel plaatsvinden op dinsdagen, woensdagen en donderdagen. De Kamer vergadert behalve plenair ook veel in commissies. De vergaderingen van de Tweede Kamer zijn nagenoeg altijd openbaar.

De Tweede Kamer kent twee soorten organisaties: een politieke en een ambtelijke. De politieke organisatie bestaat, naast de 150 Kamerleden, uit circa 650 fractiemedewerkers. Deze politieke organisatie wordt ondersteund door ongeveer 550 ambtenaren. Aan het hoofd van de ambtelijke organisatie staat de Griffier. Samen met de circa 150 journalisten van de parlementaire pers, zijn er in totaal 1500 mensen actief in het Tweede Kamercomplex (bron: *Functioneel Programma van Eisen t.b.v. Tijdelijke Huisvesting Tweede Kamer, d.d. september 2016*).

Raad van State

De Raad van State heeft twee hoofdtaken. De afdeling Advisering van de Raad van State is adviseur van de regering en het parlement voor wetgeving en bestuur. De afdeling Bestuursrechtspraak van de Raad van State is de hoogste algemene bestuursrechter van het land. De Raad van State is een Hoog College van Staat, net als bijvoorbeeld de Eerste en Tweede Kamer en de Algemene Rekenkamer. Dit is een in de grondwet geregeld instituut, belast met een eigen taak die zij onafhankelijk van de regering uitvoert. Koning Willem-Alexander is de Voorzitter van de Raad van State. De dagelijkse leiding berust bij de vice-president. De adviserende taak van de Raad van State wordt van oudsher uitgevoerd op het Binnenhof. De leden van Raad en van de afdeling Advisering vergaderen elke woensdag in de Volle Raadzaal. Ook voorbereidende vergaderingen, bijeenkomsten en ontvangsten worden gehouden op het Binnenhof. De vice-president heeft een werkruimte op het Binnenhof waar hij vergaderingen voorbereidt en gasten ontvangt. Op het Binnenhof zijn tevens medewerkers van een aantal onderdelen van de directie Bedrijfsondersteuning gehuisvest.

De hoofdlocatie van de Raad van State is Kneuterdijk 22. Daar vinden ook de zittingen van de afdeling Bestuursrechtspraak plaats (bron: *Ambitiedocument Raad van State, d.d. december 2014*).

Ministerie van Algemene Zaken

Het ministerie van Algemene Zaken is het ministerie van de minister-president. Dit ministerie houdt zich bezig met de coördinatie van het algemeen regeringsbeleid en van de overheidscommunicatie. Ook verzorgt het de voorlichting over het Koninklijk Huis. Op vrijdagen vergadert de ministerraad in het ministerie onder leiding van de minister-president. De secretaris-generaal van het ministerie is belast met de ambtelijke leiding. De huisvesting moet geschikt zijn voor circa 200 medewerkers (bron: *Ambitiedocument ministerie van Algemene Zaken, d.d. januari 2015*).

Grafelijke Zalen

De Grafelijke Zalen, waaronder de Ridderzaal, zijn in beheer van het Rijksvastgoedbedrijf en worden gebruikt voor verschillende bijeenkomsten. De belangrijkste bijeenkomst is de jaarlijkse gezamenlijke vergadering van de Staten-Generaal op Prinsjesdag. Een strikt beleid bepaalt welke evenementen plaats kunnen vinden in de Grafelijke Zalen. Dit is vastgelegd in een ministeriële beschikking die is gepubliceerd in de Staatscourant. De aantallen bezoekers van de evenementen in de Grafelijke Zalen varieert van circa duizend op Prinsjesdag tot circa twintig bij kleine vergaderingen. In de toekomst zullen de Grafelijke Zalen naar verwachting intensiever worden gebruikt voor evenementen en publiek bezoek. De exclusiviteit van de Ridderzaal dient hierbij gewaarborgd te blijven.

Binnenhof als publiek domein

Het Binnenhofcomplex kenmerkt zich door een internationaal gezien uitzonderlijke publieke toegankelijkheid en verankering in het publieke leven van de stad Den Haag. Het Binnenhof, de grote buitenruimte rondom de Grafelijke Zalen, is beeldbepalend voor het publieke karakter van het complex. Uiteenlopende bezoekers uit alle lagen van de samenleving bezoeken het Binnenhof: van politici, hoogwaardigheidsbekleders, ambtenaren en lobbyisten tot de vele duizenden toeristen en scholieren die het complex via ProDemos groepsgewijs bezoeken.

De rondleidingen van ProDemos voeren de bezoekers door en langs de verschillende gebouwen op het Binnenhof, waaronder de Ridderzaal, de Eerste Kamer en de Tweede Kamer. ProDemos ontving in 2016 circa 220.000 bezoekers. De verwachting is dat dit aantal na 2020 zal stijgen tot 330.000 bezoekers per jaar (bron: *ProDemos, Huis voor democratie en rechtsstaat, mei 2017*).

De Eerste en Tweede Kamer zijn ook toegankelijk voor het publiek om bijvoorbeeld openbare vergaderingen bij te wonen. Alleen de Tweede Kamer ontving hiervoor in 2015 al circa 54.000 bezoekers (bron: *Bezoekersaantallen Tweede Kamer 2015*).

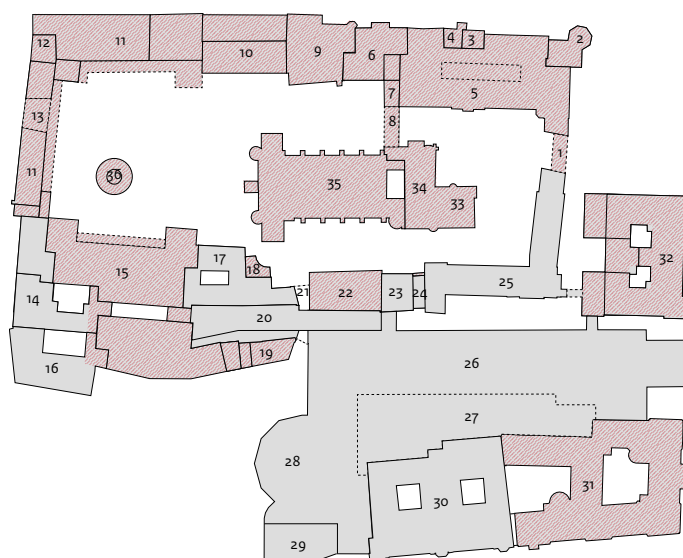
Velen maken ook op een andere manier gebruik van het Binnenhof. Zo maken vele Hagenaren gebruik van deze buitenruimte als onderdeel van hun favoriete fietsroute of wandelrondje. Samen met de andere bezoekers zijn zij onderdeel van het publieke leven dat het Binnenhof dagelijks bezoekt.

2 Complex

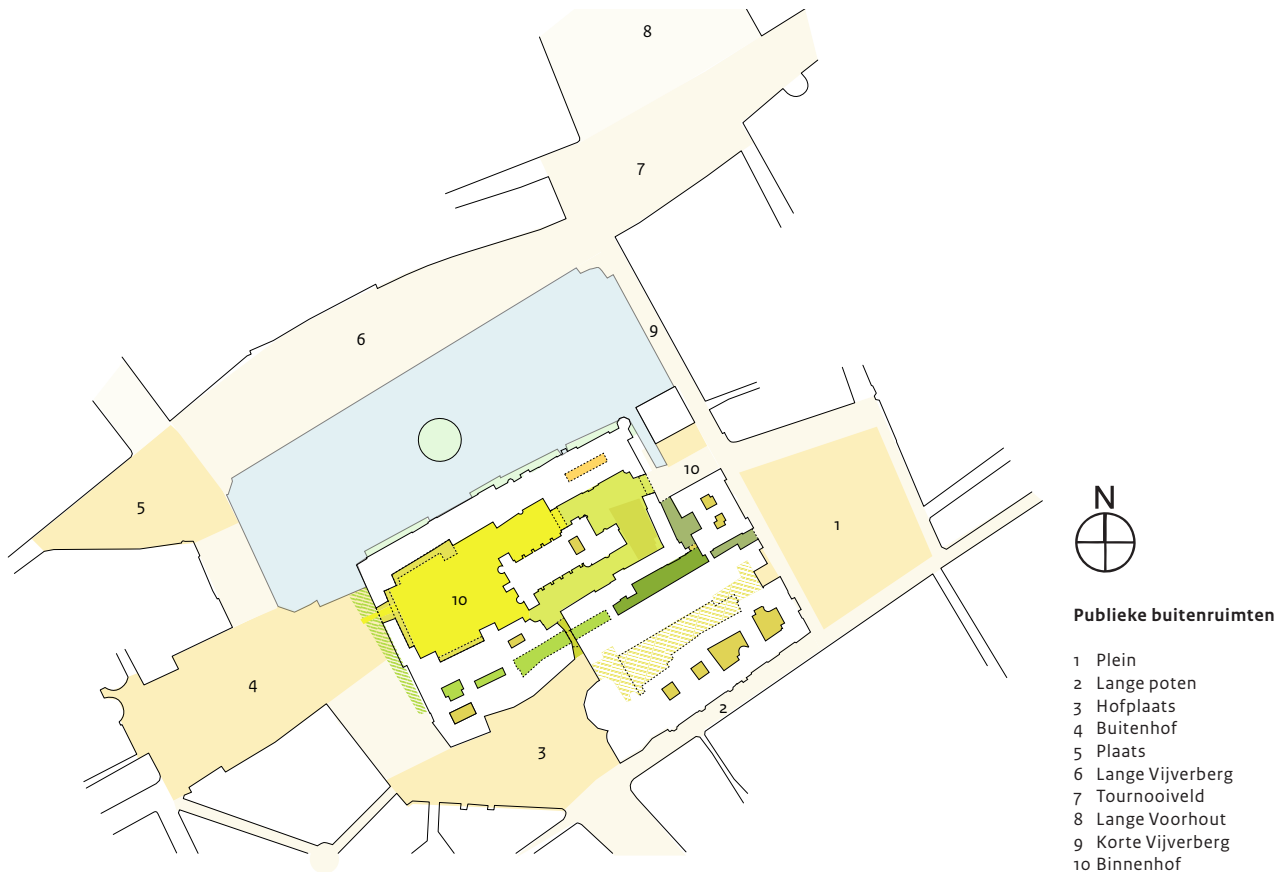
2.1 Betekenis van het Binnenhof

Het Binnenhofcomplex is niet te onderschatten als nationaal cultuur- en bouwhistorisch monument en één van de oudste nog in bedrijf zijnde bestuurscentra ter wereld. Het complex is al eeuwenlang het centrum van eerst de Hollandse en vervolgens de Nederlandse politiek. Zijn ontstaan gaat terug tot de bouw van het kasteel voor de graven van Holland, die er sinds de dertiende eeuw residentie hielden. Het gebouwencomplex is sindsdien het resultaat van opeenvolgende uitbreidingen en transformaties, vaak uitgevoerd door befaamde architecten. Het Binnenhofcomplex bestaat voor een groot deel uit monumentale gebouwen met een aantal bijzondere historische interieurs van internationaal topniveau. Het complex is vrijwel dagelijks in beeld in uiteenlopende landelijke media en daarmee een beeldbepalend icoon van de hedendaagse Nederlandse politiek en het bestuur. Als cultuur- en bouwhistorisch monument en hart van de democratie is het Binnenhofcomplex een wezenlijk onderdeel van het collectieve geheugen van Nederland.

Rijksmonumenten

De Rijksmonumenten zijn rood gearceerd

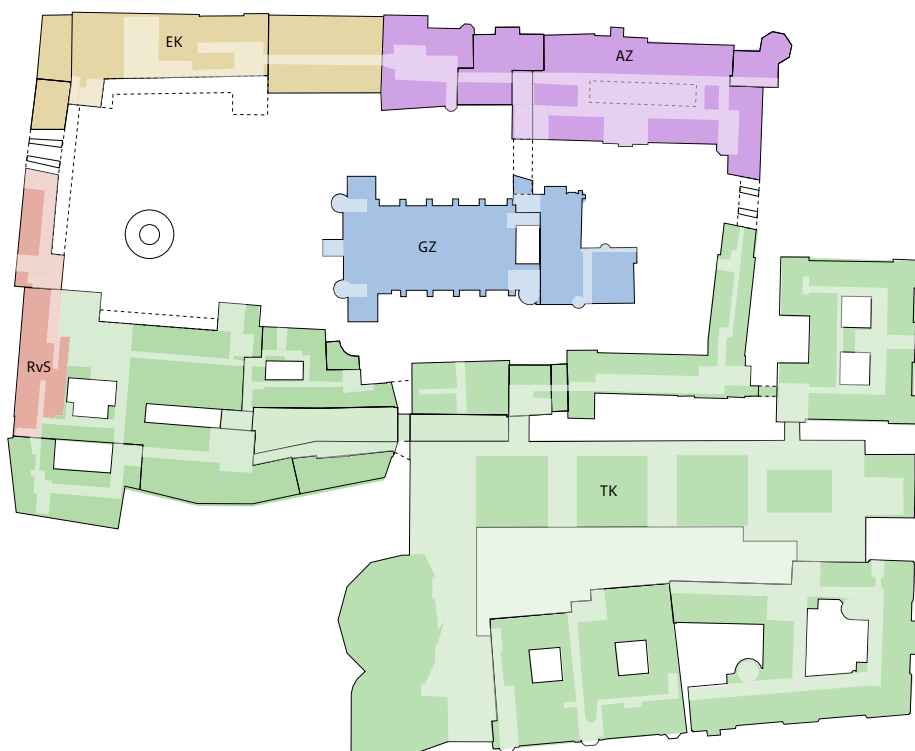
1. Maurits- / Grenadierspoort
2. Het Torentje
3. Pand met de trapgevel
4. Kleefse Kamer
5. Ministerie van Algemene Zaken
6. Trêveszaal & Statenzaal
7. Witte Galerij
8. Middenpoort
9. Voormalig ministerie van Waterstaat
10. Hofkapel
11. Oud Stadhoudelijk Kwartier
12. Mauritstoren
13. Stadhouderspoort
14. Hofweg 4
15. Nieuw Stadhoudelijk Kwartier
16. Kortenhorstvleugel
17. Landsdrukkerij
18. Pompegebouw
19. Stadshuizen
20. Schepelhal
21. Hofpoort
22. Comptoir-Generaal
23. Schepelgebouw
24. Goudsmidskeurhuis (gevel)
25. Uitbreiding ministerie van Koloniën
26. Nieuwbouw Tweede Kamer
27. Statenhal
28. Plenaire zaal
29. Perstoren
30. Voormalig Hotel Central
31. Voormalig ministerie van Justitie
32. Voormalig ministerie van Koloniën
33. De Lairessezaal
34. Rolgebouw
35. Ridderzaal
36. Fontein

2.2 Locatie in de stad Den Haag

Het Binnenhof is, als plek waar Den Haag ooit ontstond, een uniek onderdeel van het stedelijk weefsel. De locatie van het Binnenhof, oorspronkelijk een omsloten eiland, is in de stedenbouwkundige structuur van de stad onlosmakelijk verbonden met omliggende gebieden als het Plein, het Buitenhof, de Kneuterdijk en het Lange Voorhout maar op grotere schaal ook met de duinen, het Haagse Bos en de Trekvlies in het verlengde van het Spui.

Vanuit het Binnenhof als historisch en functioneel beginpunt van de ontwikkeling van Den Haag is een bijzonder samenstel van straten, pleinen en omsloten stedelijke ruimten ontstaan. De vorm, inrichting en het gebruik van deze ruimten zijn verschillend: elke ruimte kent een uitgesproken en eigen karakter. Tegelijkertijd maakt een overeenkomstige deftige rust ze toch onmiskenbaar Haags. De gemeente Den Haag is midden jaren tachtig begonnen met het versterken van de functie van de binnenstad door de samenhang, identiteit en kwaliteit van de ruimten erin te verhogen. Het masterplan van destijds heette *De Kern Gezond* (1987) en is eind vorig jaar geactualiseerd met de *Agenda De Kern Bijzonder* (2016). Kenmerkend aan deze agenda is de verdeling van de binnenstad in vijf sfeergebieden die elk een functionele en economische eenheid vormen. De renovatie van het Binnenhofcomplex is een sleutelproject in de *Agenda De Kern Bijzonder*.

Huidig gebruik Binnenhof (indicatief)

- AZ Ministerie van Algemene Zaken
- EK Eerste Kamer
- RvS Raad van State
- TK Tweede Kamer
- GZ Grafelijke Zalen

2.3 De gebouwen en hun geschiedenis

De gebouw(del)en van het Binnenhofcomplex worden in deze paragraaf per hedendaagse gebruiker en vanaf de toegang bij het Mauritshuis tegen de klok in beschreven: van het ministerie van Algemene Zaken, Eerste Kamer, Raad van State en Tweede Kamer tot de Grafelijke Zalen. Een gedetailleerde beschrijving van de ontwikkelings- en gebruiksgeschiedenis is te vinden in de *Objectvisie Binnenhof* (2015).

Ministerie van Algemene Zaken

Het ministerie van Algemene Zaken is gehuisvest in de gebouwen langs de noordzijde van het Binnenhof; vanaf het Torentje tot de voormalige Hofkapel. Dit complex is grotendeels in twee achtereenvolgende bouwfases tot stand gekomen.

Architect Ferdinand Nieuwenhuis realiseerde in de jaren 1880–1882 het westelijke deel in sobere Hollandse neorenaissancestijl voor het ministerie van Waterstaat, Handel en Nijverheid. Het oostelijk deel is in navolging van deze neorenaissancestijl naar ontwerp van Rijksbouwmeester Daniel Knuttel in de jaren 1913–1915 voor het ministerie van Binnenlandse Zaken gebouwd. Enkele ingrijpend gerestaureerde oudere bouwdelen maken eveneens deel uit van dit complex, zoals de Kleefse Kamer uit het begin van de vijftiende eeuw, het zestiende-eeuwse pand met de Trapgevel en het zeventiende-eeuwse Torentje.

Een ensemble van zeventiende-eeuwse hoogmonumentale ruimten vormt de historische kern van het complex. Dit historische ensemble bestaat uit de Trêveszaal, Statenzaal, Blauwe Zaal en Admiraliteitskamer en is via de Witte Galerij over de Middenpoort verbonden met de Grafelijke Zalen. Het geheel is in twee fasen tussen 1970 en 1982 door architect prof. ir. Antoon van Kranendonk geschikt gemaakt voor het ministerie van Algemene Zaken.

Benaming Gebouw(del)en

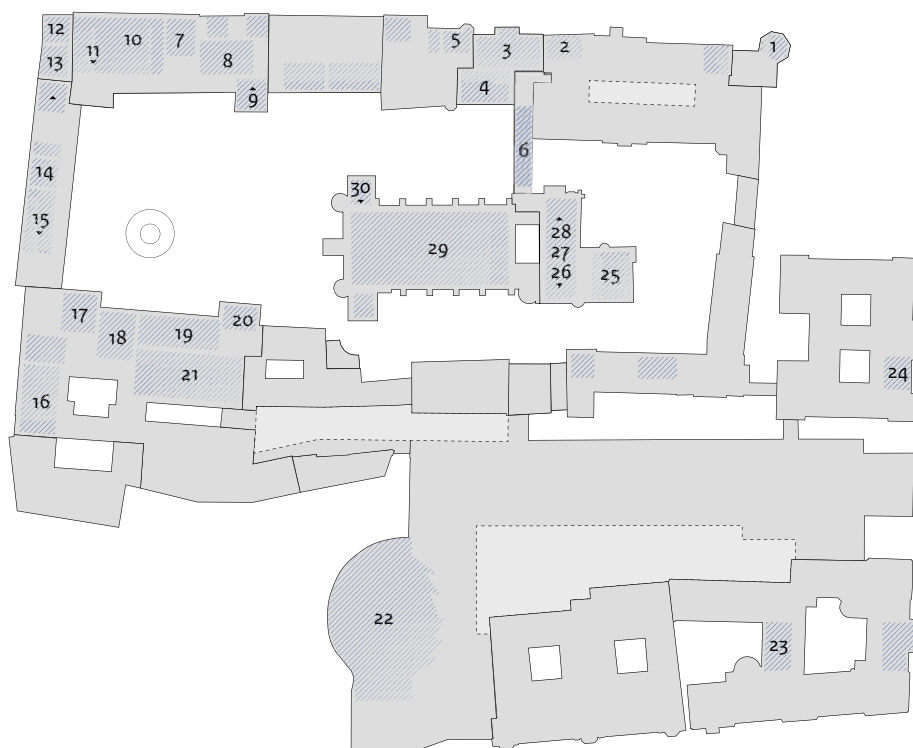
1. Maurits- / Grenadierspoort
2. Het Torentje
3. Pand met de trapgevel
4. Kleefse Kamer
5. Ministerie van Algemene Zaken
6. Trêveszaal & Statenzaal
7. Witte Galerij
8. Middenpoort
9. Voormalig ministerie van Waterstaat
10. Hofkapel
11. Oud Stadhoudelijk Kwartier
12. Mauritsstoren
13. Stadhouderspoort
14. Hofweg 4
15. Nieuw Stadhoudelijk Kwartier
16. Kortenhorstvleugel
17. Landsdrukkerij
18. Pompgebouw
19. Stadshuizen
20. Schepelhal
21. Hofpoort
22. Comptoir-Generaal
23. Schepelgebouw
24. Goudsmidskeurhuis
25. Uitbreiding ministerie van Koloniën
26. Nieuwbouw Tweede Kamer
27. Statenhall
28. Plenaire zaal
29. Perstoren
30. Voormalig Hotel Central
31. Voormalig ministerie van Justitie
32. Voormalig ministerie van Koloniën
33. De Laïressezaal
34. Rolgebouw
35. Ridderzaal
36. Fontein

Eerste Kamer en Raad van State

De Eerste Kamer is gehuisvest in het Oud Stadhoudelijk Kwartier: een L-vormig bouwdeel dat zich uitstrekt vanaf de voormalige Hofkapel tot en met het Nieuw Stadhoudelijk Kwartier waarin de Tweede Kamer is gehuisvest. Dit bouwdeel is grotendeels vanaf de zestiende eeuw tot stand gekomen, op de middeleeuwse kern van de Hofkapel na. De Raad van State heeft zijn Volle Raadszaal en enige ruimtes aan de Buitenhofzijde van het Stadhoudelijk Kwartier.

Het hart en tegelijkertijd hoogtepunt van dit complexdeel is de Plenaire Vergaderzaal van de Eerste Kamer. De vergaderzaal die sinds 1655 in gebruik is bij vertegenwoordigende lichamen, geldt als de oudste bestaande parlementaire vergaderzaal ter wereld. De omliggende ruimten vormen samen met de zaal een ensemble dat is ontworpen door architect Pieter Post. In de achttiende eeuw heeft architect Pieter de Swart een reeks belangwekkende interieurs ontworpen, waaronder een bijzonder trappenhuis. Architect Ferdinand Nieuwenhuis heeft de voormalige Hofkapel in 1881-1897 ingrijpend verbouwd tot de huidige vergader- en kantoorfunctie en het exterieur vormgegeven in een sobere Hollandse Neorenaissance stijl. Vervolgens heeft Knuttel de fraai vormgegeven Hall gerealiseerd in de jaren 1913-1915 op de plek van de traphal van zijn voorganger.

De ondiepe vleugel tussen het Binnen- en Buitenhof met een galerij aan de Binnenhofzijde is enkele jaren geleden hersteld in zijn historische ruimtestructuur. De vertrekken in deze vleugel zijn voorzien van een tijdelijke afwerking in afwachting van een meer definitieve.

Monumentale en beeldbepalende ruimten

Wanneer een ruimte zich niet op de eerste verdieping bevindt, is dit specifiek aangegeven.

- 1 Het Torentje
- 2 Blauwe Kamer
- 3 Trèveszaal
- 4 Statenzaal
- 5 Admiraliteitskamer
- 6 Witte Galerij
- 7 Koffiekamer
- 8 Hall
- 9 Mary Stuart Kabinet (2e verd.)
- 10 Plenaire Zaal Eerste Kamer
- 11 Noenzaal (bg)
- 12 Johan de Witkamer
- 13 Eetkamer Willem V
- 14 Kamer Vice President
- 15 Oude Volle Raadzaal (bg)
- 16 Nieuwe Volle Raadzaal
- 17 Schrijfkamer
- 18 Koffiekamer
- 19 Rooksalon
- 20 Stadhouderskamer
- 21 Balzaal
- 22 Plenaire Zaal Tweede Kamer
- 23 Handelingenkamer
- 24 Regentenkamer
- 25 Lairessezaal
- 26 Kelderzaal (bg)
- 27 Rolzaal
- 28 Weeskamer (2e verd.)
- 29 Ridderzaal
- 30 Koninginnekamer

Tweede Kamer

De Tweede Kamer is gehuisvest in een conglomeraat van gebouwen aan de zuid- en oostzijde van het Binnenhof. Deze gebouwen zijn ontstaan in verschillende periodes vanuit wisselende en zich ontwikkelende stijlopvattingen. Ze worden stuk voor stuk gekenmerkt door een eigen karakter, identiteit en waarde op architectonisch en monumentaal vlak.

Aan de zuidwestzijde van het Binnenhof staat het reeds genoemde Nieuw Stadhoudelijk Kwartier uit 1777 dat ontworpen is door Friedrich Gunckel. Daarnaast bevinden zich de voormalige Landsdrukkerij en het Pompgebouw met de doorloop over de Hofpoort en het Comptoir-Generaal, het Schepelhuis uit de jaren zeventig van de vorige eeuw, het Goudsmidskeurhuis en de L-vormige uitbreiding van het ministerie van Koloniën tot aan de Grenadierspoort uit 1916 van Knuttel.

Aan het Buitenhof en de Hofplaatszijde van de Tweede Kamer staat de Kortenhorstvleugel uit 1961; een representant van harmonisch historiserende architectuur door architect Mart Bolten. Aansluitend treft men tot aan de Hofpoort vier oudere stadspanden aan die in het complex zijn geïntegreerd. Deze panden zijn via de Schepelhal, waarin de contouren van de gedempte Hofgracht zichtbaar zijn, verbonden met de nieuwbouw van de Tweede Kamer van architect Pi de Bruijn uit 1992. De grote, met glas overkapte, Statenspassage koppelt deze nieuwbouw met het voormalige Hotel Central dat aan de Lange Poten staat. Dit voormalige hotel met een oorspronkelijk in rijke art-deco stijl geornamenteerde gevel is in de loop der tijd sterk verschaald. Het naastgelegen voormalig ministerie van Justitie op de hoek van de Lange Poten en het Plein, een prestigieus en rijk gedecoreerd gebouw in een uitbundige en rijke Hollandse neorenaissance stijl uit 1878, is ontworpen door Rijksbouwmeester Cornelis Peeters. Tot slot, rechts naast de nieuwe entree van de Tweede Kamer aan het Plein van de Bruijn, staat het voormalig

ministerie van Koloniën naar ontwerp van architect-ingenieur en Rijksbouwmeester Willem Nicolaas Rose uit 1861; een voor die tijd technisch innovatief ontwerp met een opvallend sobere gevel. Het gebouw is in dezelfde stijl in twee fasen uitgebreid. Het oorspronkelijk heldere en ruimtelijke karakter van het interieur is hierbij in de loop van de vorige eeuw deels verloren gegaan.

Grafelijke Zalen

Het Grafelijke Zalen-complex is het icoon van het Binnenhof. Het complex bestaat uit het Rolgebouw (de van origine grafelijke woning), de De Lairessevleugel (een latere uitbreiding) en de Ridderzaal (de grootste zaal van het complex). Het Rolgebouw bestaat uit de boven elkaar gelegen Kelderzaal, Rolzaal, Weeskamer en zolder met twee hoogopgaande flankerende torens. De De Lairessevleugel bestaat uit de gewelfde kelderruimten, de De Lairessezaal en de Hogerbeetskamer.

Dit complex was in de loop der eeuwen door tal van aanbouwen steeds verder ingebouwd en in verval geraakt. Dit leidde tot een reeks van restauraties in de tweede helft van de negentiende eeuw, waaronder de vernieuwing van de kap van de Ridderzaal door een neogotische gietijzeren constructie (Rose, 1861), de restauratie van de voorgevel (Pierre Cuypers, 1880), de vrijlegging en restauratie van het complex in de jaren 1900–1906 onder leiding van Knuttel en aansluitend de (her)inrichting van de Ridderzaal (Cuypers). Bij deze grote en zorgvuldige restauratie heeft de historische authenticiteit het primaat gekregen boven de bruikbaarheid. Uitgezonderd de Ridderzaal is het gehele interieur bij gebrek aan historische gegevens destijds slechts sober afgewerkt en ingericht. In 1970 is ten slotte de ontsluiting van de Ridderzaal verbeterd door de toevoeging van een bescheiden trappenhuis en sanitaire voorzieningen en een garderoberuimte in de kelder.

Binnenhof: Grenadierspoort en ministerie van Algemene Zaken

Binnenhof: Middenpoort en Grafelijke Zalencomplex

Binnenhof: Oud Stadhoudelijk Kwartier, Ridderzaal en Nieuw Stadhoudelijk Kwartier

Binnenhof: fontein en Oud Stadhoudelijk Kwartier

Binnenhof: uitbreiding voormalig ministerie van Koloniën en Goudsmidskeurhuis

Hofvijver: Oud Stadhouderskwartier met links het Torentje en rechts de Mauritstoren

Hofplaats: nieuwbouw Tweede Kamer, Plenaire Zaal en perstoren

Lange Poten: voormalig Hotel Central

Plein: voormalig ministerie van Justitie en entree Tweede Kamer

Voormalig ministerie van Koloniën tegenover Mauritshuis

3

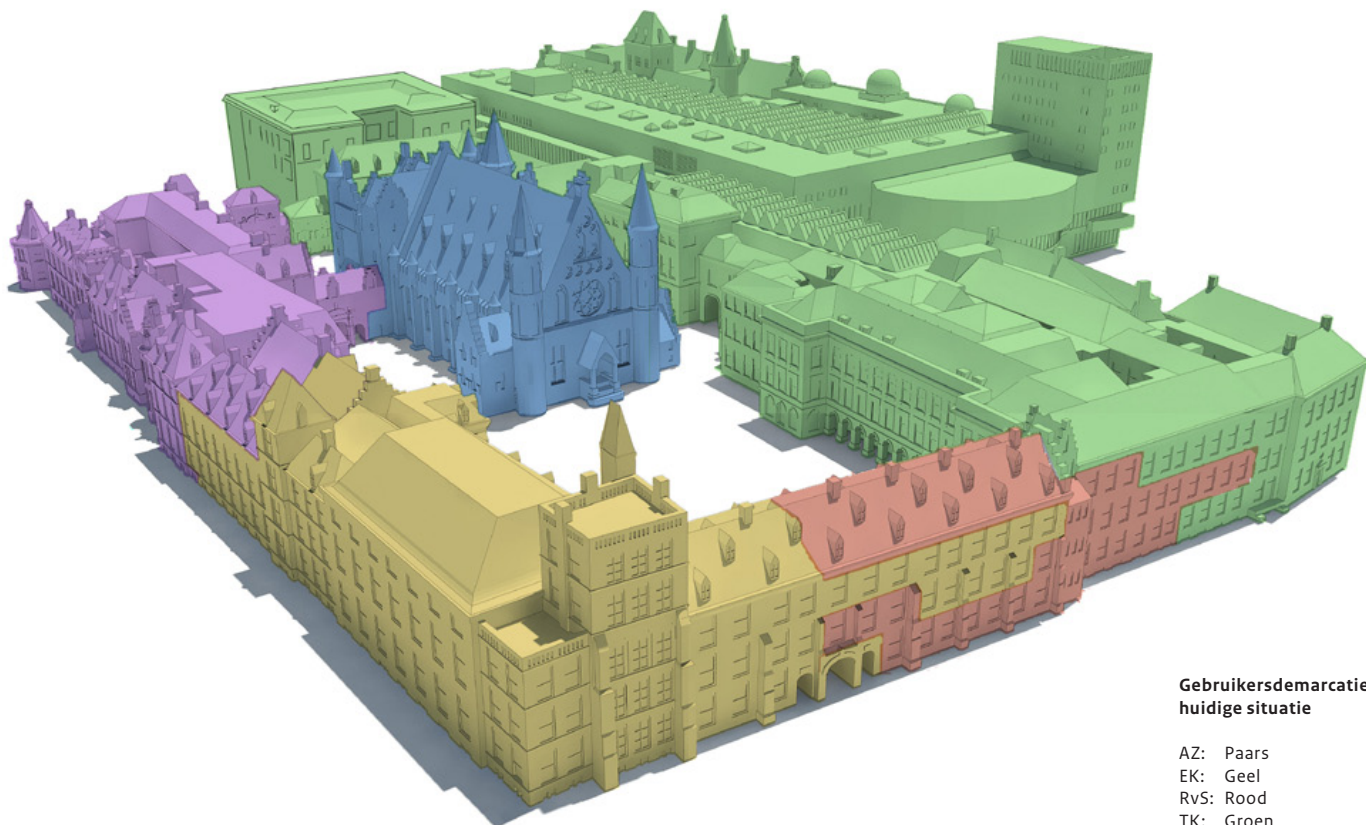
Vijf kernwaarden

Voor de renovatie van het Binnenhofcomplex zijn uiteenlopende eisen en wensen van de gebruikers van het complex en het Rijksvastgoedbedrijf in kaart gebracht. Deze eisen en wensen zijn verwoord in de Functionele Programma's van Eisen en het Technisch Programma van Eisen die als bijlagen aan dit Definitiedocument zijn toegevoegd. Dit hoofdstuk verwoordt de hoofdlijnen van deze eisen en wensen in vijf kernwaarden: *belevingswaarde, gebruikswaarde, toekomstwaarde, omgevingswaarde en monumentwaarde*.

Ter verheldering van deze kernwaarden worden in dit hoofdstuk voorbeelden gebruikt. Deze voorbeelden zijn louter ter illustratie; ze zijn nadrukkelijk niet limitatief voor de reikwijdte van de opgave.

De kernwaarden van de renovatieopgave zijn nagenoeg zonder uitzondering van toepassing op meerdere gebouw(del)en en gebruikers. Daarom bevat dit hoofdstuk een primaire verdeling per kernwaarde voor het complex als geheel in plaats van per gebouw(deel) of gebruiker.

De grootste uitdaging van de renovatie is het integreren van het vereiste technische en functionele prestatieniveau in het historische en uitzonderlijk gelaagde complex, waarvan de oudste delen acht eeuwen geleden zijn gebouwd. Deze uitdaging stelt hoge eisen aan de ontwerpteams en hun aanpak. Het vraagt om een integrale benadering die tegengestelde eisen en belangen verzoent en in grote mate synergie veroorzaakt.

**Gebruikersdemarcatie
huidige situatie**

- AZ: Paars
- EK: Geel
- RvS: Rood
- TK: Groen
- GZ: Blauw

3.1 Belevingswaarde

Differentiatie

Het Binnenhofcomplex is in een periode van acht eeuwen gebouwd, aangepast, afgebroken, hersteld, uitgebreid en geïnterpreteerd tot wat het nu is. De essentie van het complex is dat het uit vele tijdslagen, stijlen, gebouwen en gebouwdelen bestaat. Het nu voorliggende renovatieontwerp waarborgt en versterkt dit onderscheid in identiteit tussen de verschillende gebouw(del)en. Deze versterking in differentiatie per gebouw is zowel een visuele als een programmatische ambitie. De onderlinge demarcatie tussen de gebruikers is door een verleden van lokale aanpassingen grillig en niet altijd logisch in relatie tot de bouwkundige structuur van het complex of de functionaliteit. Daarom worden deze demarcaties beter aangesloten op de bouwkundige structuur, voor zover dit in lijn is met de functionele wensen van de gebruikers en het de bedrijfsprocessen ondersteunt.

Integratie

Bij de renovatie van het Binnenhofcomplex maken uiteenlopende gebreken, zoals bouwkundige, constructieve, installatietechnische, bouwfysische, ICT-, brandveiligheids- en beveiligingsgebreken, ingrepen in het complex noodzakelijk. Tegelijkertijd worden verschillende functionele ingrepen voorgesteld die de bedrijfsprocessen structureel verbeteren. Het is de ambitie om deze ingrepen met de monumentale waarden en gebouwkenmerken samen te brengen tot een logisch en samenhangend geheel met een synergie tussen oud en nieuw als resultaat.

Om deze synergie te bereiken, zijn drie uitgangspunten van belang:

- De ingrepen moeten enerzijds dienstbaar en met grote precisie ten opzichte van het historisch materiaal worden uitgevoerd en anderzijds mogen karaktervolle interventies ook de huidige tijd laten spreken.
- De ingrepen moeten ook onderling in grote mate op elkaar worden afgestemd. De onderlinge integratie van bijvoorbeeld de beveiligings-, brandcompartimenterings- en klimaatzones is een mogelijkheid om logische en eenduidige zonegrenzen in het complex te realiseren.
- Waar mogelijk moet gebruik worden gemaakt van bestaande elementen om de gewenste prestatie-eisen te realiseren. Het gebruikmaken van de vensterluiken en muurdikten om de warmtelast te verlagen of het integreren van isolatieglas in de bestaande kozijnen, zijn voorbeelden die als onderdeel van de opgave moeten worden onderzocht.

Comfort

Het thermische comfort, het akoestisch comfort en de luchtkwaliteit zijn, net zoals het visuele comfort, belangrijke elementen in de belevingswaarde van een ruimte. In de huidige situatie lopen de bouwfysische prestaties (licht, lucht, temperatuur, vocht en geluid) van de verschillende gebouw(del)en van het Binnenhofcomplex uiteen. Het is de wens om deze prestaties waar mogelijk te verbeteren op een manier die in balans is met de monumentale waarden en de gebouwkenmerken van het complex. Maatwerk per gebouw(deel) is hierbij noodzakelijk vanwege de uiteenlopende gebouwkenmerken en het verschil in waarde van de bestaande interieurs. In bijvoorbeeld het voormalig ministerie van Koloniën (Tweede Kamer) kunnen de oorspronkelijke muurkanalen worden hergebruikt voor de mechanische ventilatie. Het verbeteren van het comfort in relatie tot de gebouwkenmerken zal een

grotere uitdaging zijn in bijvoorbeeld het voormalig ministerie van Justitie (Tweede Kamer), omdat de oorspronkelijke hoogwaardige interieurafwerking hier nog grotendeels intact is. Ook het voormalig Hotel Central is in het kader van comfortverbetering een uitdagende opgave. Het comfort voldoet hier niet aan het gewenste prestatieniveau en leidt tot klachten bij de bewoners. Tijdens de planvorming voor de renovatie moet nader worden onderzocht hoe het binnenklimaat hier structureel is te verbeteren of dat sloop en nieuwbouw met behoud van de gevel noodzakelijk is.

3.2 Gebruikswaarde

Functionaliteit

De gebruiksmogelijkheden van ruimten in de gebouwen van het Binnenhofcomplex worden niet altijd optimaal benut. Meerdere ruimten zijn niet voldoende bereikbaar, niet efficiënt en logisch ingedeeld of ingenomen door verouderde installaties of in onbruik geraakte opslag. Voorbeelden van deze ruimten zijn de kapverdieping van de voormalige Hofkapel (Eerste Kamer) die onlogisch is ingedeeld, de zolderverdieping van het Nieuw Stadhouderskwartier (Tweede Kamer) die moet worden opgeschoond en meerdere ruimten in het Grafelijke Zalen-complex die onvoldoende bereikbaar zijn.

Het zo goed mogelijk benutten van de gebruiksmogelijkheden van het Binnenhofcomplex is essentieel om te kunnen voldoen aan de gebruiksbehoeften. Door bestaande functies samen te voegen of slimmer in het bestaande complex te integreren, moet ruimte ontstaan voor de aanvullende ruimtelijke wensen van de gebruikers. Er is bijvoorbeeld behoefte aan meer ruimte voor grote commissiezalen (Eerste en Tweede Kamer), vergaderfaciliteiten (Algemene Zaken en Raad van State) en informele ontmoetings-

en overlegplekken (Tweede Kamer en Algemene Zaken) en een herschikking en/of aanpassing van de restauratieve voorzieningen (Eerste en Tweede Kamer, Raad van State en Algemene Zaken). Ook binnen de bestaande ruimten is er behoefte aan het verbeteren van de functionaliteit, zoals een herinrichting van de Plenaire Zaal (Tweede Kamer). Het inpassen van deze ruimtelijke en functionele behoeften is een uitdagend onderdeel van de renovatieopgave. Dat geldt des te meer omdat uitbreidingen zijn uitgesloten in de randvoorwaarden van de renovatie. Dit betekent dat het oppervlak per gebruiker in vierkante meters in beginsel gelijkblijft aan de huidige situatie.

Logistiek

Het Binnenhofcomplex kent vele in- en uitgangen en uiteenlopende interne logistieke routes. Vaak voldoen deze elementen niet meer aan de nu en in de toekomst gewenste functionaliteit en de gewenste aansluiting op de (publieke) buitenruimten. Een nieuwe logistieke hoofdinfrastructuur met trefzekere ingrepen moet dit voor alle gebouw(del)en structureel verbeteren vanaf de publieke buitenruimten via de verschillende logistieke routes, stijgpunten en beveiligingszoneringen tot aan de individuele gebruiksruiden. Voor deze nieuwe logistieke hoofdinfrastructuur is het uitgangspunt dat de bestaande entreeposities beter worden benut. De publiekstoegang tot de Tweede Kamer aan de Lange Poten is bijvoorbeeld onvoldoende zichtbaar, ongeschikt voor de voortdurend veranderende toegangsprotocollen en, samen met de overige ingangen, ondoelmatig voor het groeiend aantal bezoekers. Het oplossen van deze gebreken draagt in grote mate bij aan de gewenste gastvrije ontvangst en uitstekende publiekstoegankelijkheid van het Tweede Kamercomplex. Andere voorbeelden van entrees die dienen te worden verbeterd, zijn de ingang van de Raad van State die niet geschikt is voor de ontvangst

van koninklijk bezoek en andere hoogwaardigheidsbekleders en de toegang van de Grafelijke Zalen die niet geschikt is voor veelvuldig publiek bezoek.

In de gebouwen van bijvoorbeeld de Tweede Kamer zorgen complexe interne routes er voor dat mensen zich lastig kunnen oriënteren. De logistieke en facilitaire processen, zoals de doorstroming van diverse soorten bezoekerstypen, de verspreiding van (restaurantieve) goederen, de vuilafvoer en de schoonmaak zijn vaak ingewikkeld. Ook de toegankelijkheid voor mindervaliden is in de huidige situatie onvoldoende. Regelmatig is het overbruggen van het uiteenlopend aantal en type vloerniveaoverschillen een probleem. De enkel uitgevoerde liften maken het bij een liftstoring onmogelijk om bepaalde gebieden van het complex zonder trap te bereiken. Alle publieke ruimten moeten, zonder hulp van derden, voor mindervaliden bereikbaar en toegankelijk zijn. Ook moeten er voldoende voorzieningen aanwezig zijn, zoals toiletten voor mindervaliden. De niet-publieke ruimten moeten, waar redelijkerwijs mogelijk, bereikbaar en integraal toegankelijk worden gemaakt.

Beveiliging

De beveiliging is een cruciaal aandachtspunt bij de gebruiks- en belevingswaarde van het Binnenhofcomplex in het algemeen en de logistieke hoofdinfrastructuur in het bijzonder. De grootste uitdaging is het vinden van een goede balans tussen een grote mate van zichtbaarheid van het democratisch proces en publieke toegankelijkheid van de Eerste en Tweede Kamer enerzijds en een optimale beveiliging van de te beschermen belangen van alle gebruikers anderzijds. Beveiligingsmaatregelen worden hiertoe zo veel mogelijk buiten het zicht gehouden of onherkenbaar gemaakt. Bovendien moeten de logistieke verkeersstromen van bezoekers, medewerkers, goederen en vervoersmiddelen passend zijn in relatie tot de verschillende beveiligingszones waarbij ongewenste kruisingen worden voorkomen. Andere kritische succesfactoren zijn een adequate weerstand tegen ongewenste invloeden, effectieve alarmsystemen, de mogelijkheid tot uitvoerige personeelsbeveiliging en een goed afgestemde beheersing van de orde en veiligheid met de veiligheidsdriehoek: de gemeente Den Haag, de politie en het Openbaar Ministerie.

3.3 Toekomstwaarde

Flexibiliteit

Het ruimtegebruik in de Eerste en Tweede Kamer verandert geregeld doordat fracties in aantal en grootte groeien en krimpen als gevolg van verkiezingsuitslagen. Voor de toekomstbestendigheid van het interieurontwerp is flexibiliteit in het ruimtegebruik en de uitwisselbaarheid van gebruikers binnen de eigen organisatiezone daarom van groot belang. Met het renovatieontwerp ontstaat een werkomgeving waarin wijzigingen in het ruimtegebruik zonder (ingrijpende) bouwkundige aanpassingen mogelijk zijn. Het opheffen van knelpunten en blokkades tussen de gebouwdelen

is nadrukkelijk onderdeel van deze uitdaging, zodat ook in de toekomst mogelijke verschuivingen in het ruimtegebruik eenvoudig zijn te realiseren. Andere voorbeelden, die de flexibiliteit in het gebruik vergroten, zijn het invoeren van gedeeld gebruik van toegewezen vergaderruimten en kantoorwerkplekken en het eenvoudig kunnen omvormen van kantoorwerkplekken in vergaderruimten en vice versa. Ook het in kaart brengen van alle maximaal toegestane vloerbelastingen in de uiteenlopende typen gebouw(del)en is een belangrijke voorwaarde om toekomstige veranderingen in het ruimtegebruik snel en effectief te kunnen realiseren.

Beheer

Het beheer van het Binnenhofcomplex is nu een intensieve opgave vanwege de verschillende gebreken, tijdelijke maatregelen, complexe technische infrastructuur en verouderde installatiesystemen. Het opruimen en vanaf de basis structureel vernieuwen van alle installaties dient de continuïteit van de bedrijfsvoering na de renovatie te waarborgen. Het Binnenhofcomplex bestaat uit vele gebouw(del)en en, althans in de huidige situatie, uit veel verschillende installatiesystemen. Om effectief beheer mogelijk te maken, is het noodzakelijk dat de verschillende gebruikers de hoofdinfrastructuur van installaties waar mogelijk delen. Hierbij is het de ambitie om het Binnenhofcomplex te voorzien van één logische en heldere technische hoofdinfrastructuur voor het complex als geheel. Daarbij moeten op organisatie-, gebouw- en ruimteniveau specifieke invullingen mogelijk zijn. Met één hoofdinfrastructuur worden de installaties beter benut, de beschikbaarheid vergroot en kan planmatig onderhoud zonder verstoring van de bedrijfsprocessen plaatsvinden. Het compartimenteren van de installaties op gebouwniveau voorkomt onwenselijke gevolgen bij onvoorziene storingen of noodzakelijke ingrepen.

Het waarborgen van de continuïteit van de bedrijfsvoering is extra van belang bij de ruimten die essentieel zijn voor het primaire proces, zoals de beide plenaire zalen (Eerste en Tweede Kamer, de Volle Raadzaal (Raad van State), de Trêveszaal (Algemene Zaken) en de centrale meldkamer. Deze continuïteit van de bedrijfsvoering is op bepaalde dagen in het bijzonder van belang. In de Eerste Kamer mag bijvoorbeeld op dinsdagen geen onderhoud plaatsvinden, in de Raad van State niet op woensdagen en in het ministerie van Algemene Zaken niet op vrijdagen en dinsdagen.

Alle installatietechnische componenten moeten aan een aantal eisen voldoen. Het uitgangspunt is een hoge mate van betrouwbaarheid, toegankelijkheid, uitwisselbaarheid, uniformiteit, gebruiksvriendelijkheid, flexibiliteit en capaciteit. Vanwege het grote belang van de bedrijfszekerheid gaat de betrouwbaarheid van de techniek boven het belang van innovatie. Bij de keuze voor bepaalde componenten en systemen moet een bewuste afweging worden gemaakt tussen de investering nu en de prestaties, levensduur en betrouwbaarheid later tijdens de exploitatie. Met het gebruik van intelligente componenten moet onderhoud goed te voorspellen worden. De hoofdinfrastructuur moet van hoge

kwaliteit zijn. De bronsystemen, zoals luchtbehandelingkasten, kunnen met een kortere levensduur volstaan. Een uitstekende toegankelijkheid is essentieel om deze installatietechnische componenten eenvoudig te kunnen vernieuwen. De uitwisselbaarheid van componenten en het toepassen van 'open source' systemen is noodzakelijk om bij vervanging of onderhoud de afhankelijkheid van één marktpartij uit te sluiten. De uniformiteit in componenten, bijvoorbeeld de standaardisatie van lifttypen, moet het operationele beheer van het complex efficiënter maken. Veiligheidsrisico's, verstoring van de bedrijfsvoering en comfortklachten als gevolg van bedieningsfouten moeten worden voorkomen doordat de bedieningscomponenten voor alle type gebruikers - de medewerkers, de beveiliging en de technische dienst - voldoende gebruiksvriendelijk zijn. Tegelijkertijd moet er een terugvaloptie zijn voor het geval er toch storingen plaatsvinden. De flexibiliteit van het systeem moet passend zijn op sterk fluctuerend gebruik. De Tweede Kamer kent bijvoorbeeld een wisselend gebruik van haar complexdeel door enerzijds bijzonder drukke piekmomenten met ingelaste avond- en weekendvergaderingen en anderzijds recesperiodes met een relatief lage bezetting. De capaciteit van het systeem moet ten slotte voldoende groot zijn om toekomstige ontwikkelingen, zoals wisselingen in bezettingsgraden, maar ook een veranderend klimaat, redelijkerwijs op te kunnen vangen. De toenemende intensiteit van de regenval maakt het bijvoorbeeld noodzakelijk het rioolsysteem te scheiden en de oude gietijzeren en loden pijpen te vervangen om het complex voldoende klimaatbestendig te maken. Als onderdeel van het installatietechnisch ontwerp moet er ook een onderhoudsprotocol met een hoogwaardig beheermodel worden ontwikkeld dat is afgestemd op de aard van het gebruik en de bedrijfsvoering per gebruiker. Een compleet en goed ontsloten Bouwwerk Informatie Model (BIM) is hierbij een belangrijk middel. Alle informatie die

tijdens de renovatie inzichtelijk wordt, bijvoorbeeld de constructieve gegevens van het complex, worden in dit model verwerkt. Een BIM voorziet in de voortdurend wijzigende informatiebehoefte tijdens de exploitatie en maakt proactief handelen mogelijk bij onder meer onderhoudsanalyses en storingsafhandelingen. Door met BIM bijvoorbeeld ook de stabiliteitwerking van de verschillende gebouw(del)en beter in kaart te brengen, zijn de effecten van toekomstige mutaties op de korte en langere termijn beter in te schatten.

Veiligheid en gezondheid

Het Binnenhofcomplex moet na de oplevering een veilige en gezonde omgeving zijn om aan en in te werken. Het renovatieontwerp past de huidige onveilige situaties aan zoals die onder meer bestaan tijdens onderhoudswerk op de daken. Elementen uit het renovatieontwerp mogen niet leiden tot nieuwe onveilige situaties voor de toekomstige exploitatie van het complex tijdens bijvoorbeeld het onderhoud, de inspectie of de schoonmaak. In het kader van gezondheid is het bovendien de opdracht om asbest uit het Binnenhofcomplex te verwijderen. Dit moet worden gedaan zonder de monumentale waarden aan te tasten.

Duurzaamheid

Duurzaamheid is bij de renovatie van het Binnenhofcomplex een belangrijke ambitie en tegelijkertijd een grote uitdaging. Ten eerste is het hergebruiken van een bestaand complex in de binnenstad van Den Haag een duurzame ambitie op zich; het vermindert sloopafval, bouwverkeer en de noodzaak om nieuwe materialen te produceren. Ten tweede biedt het integraal vernieuwen van de technische infrastructuur de kans om het complex te voorzien van elektrotechnische, transport- en klimaatinstallaties met een

optimale energieprestatie in relatie tot de investeringskosten, bijvoorbeeld door toepassing van led-verlichting. Onderzoek naar de toepasbaarheid van voorzieningen die de energieprestatie verder kunnen verbeteren, is bovendien onderdeel van de opgave. Voorbeelden hiervan zijn: Warmte Koude Opslag (WKO), zonnecollectoren, thermische dakisolatie en buitenzonwering. Ook het eventueel aansluiten op initiatieven als Energierijk Den Haag, waarbij er geen gebruik meer wordt gemaakt van fossiele brandstoffen, is een nader te onderzoeken kans om het complex verder te verduurzamen.

Ten derde moet bij de toepassing van nieuwe materialen aantoonbaar een afweging worden gemaakt tussen de milieulast van de materiaaltoepassing, de investeringskosten en de levensduur ervan.

Ten slotte worden de betrokken marktpartijen uitgedaagd om beheersmaatregelen voor te stellen en te implementeren die de eventuele negatieve invloed van de renovatie op het milieu verkleinen. Met deze maatregelen wordt het Binnenhofcomplex op een verantwoorde manier klaargemaakt voor de toekomst.

3.4 Omgevingswaarde

Buitenruimten

De buitenruimten in en om het Binnenhofcomplex bepalen in belangrijke mate het aanzien en het verblijfsklimaat en zijn daarom een integraal onderdeel van zowel het complex als de renovatie. Het Binnenhofcomplex kent uiteenlopende typen buitenruimten: van de grote publieke buitenruimte in het hart van het complex (het Binnenhof) en de tuinstroken aan de Hofvijver tot de aan het publieke oog onttrokken lichthoven, expeditieruimten, stallingplaatsen, binnentuinen en enkele binnenplaatsen.

Hoewel de meeste buitenruimten in en om het complex niet direct als problematisch worden ervaren, zijn functionele verbetering en een verhoging van de belevingswaarde gewenst.

Ten eerste dient voor de buitenruimten de logistiek in en om het Binnenhofcomplex beter op elkaar te worden afgestemd. De afgifte van post en goederen vindt nu bijvoorbeeld op het Binnenhof plaats, binnen het door pollers afgezet gebied, waar het juist de ambitie is om deze ruimte met minder logistieke stromen beter te kunnen beheersen. Ook het parkeren van fietsen moet voor alle gebruikers en bezoekers op orde worden gebracht zonder de buitenruimte verder te belasten. Bovendien zijn de expedities tegenover het Torentje van de minister-president (Algemene Zaken) en aan de rechterzijde van de Pleinertree (Tweede Kamer) bijzonder storend in relatie tot de representatieve functies in de directe omgeving. Deze expedities moeten nadrukkelijk aan het zicht worden onttrokken of worden verplaatst. Een herschikking van de parkeerplaatsen voor dienstauto's, beveiliging en onderhoudsbedrijven op het Binnenhof en waar mogelijk het verplaatsen ervan, is in samenhang met de route en manoeuvreerruimte voor hulpdiensten tevens onderdeel van de opgave.

Ten tweede is het van belang dat de belevingswaarde van de buitenruimten beter aansluit op het gewenste gebruik en kwaliteitsniveau. De grote publieke buitenruimte rondom het Grafelijke Zalencomplex wordt nu bijvoorbeeld niet optimaal gebruikt. De ruimte die vanaf de Grenadierspoort tot en met de Stadhouderspoort via de Middenpoort loopt, wordt nu veelvuldig bezocht. De ruimte die aan de andere zijde van het Grafelijke Zalencomplex ligt, functioneert nu in hoge mate als achterafruimte en parkeerterrein. Deze, relatief rustige, ruimte moet meer kunnen bijdragen aan de verblijfskwaliteit en belevingswaarde van het Binnenhof dan nu het geval is.

Een andere uitdaging om de belevingswaarde van de buitenruimten te vergroten, is het op vanzelfsprekende wijze ondersteunen van alle activiteiten met een zorgvuldige, ingetogen en tijdloze vormgeving. Een vanzelfsprekende inrichting bij bijzondere evenementen, zoals Prinsjesdag en staatsbezoeken, is hiervan een terugkerend onderdeel. Een nieuw en eenduidig verlichtingsplan moet de monumentale uitstraling van het complex in de avond- en vroege ochtenduren verbeteren en kan tegelijkertijd bijdragen aan de (sociale) veiligheid.

Ook de aan het publieke oog onttrokken buitenruimten verdienen meer aandacht dan nu het geval is. De lichthoven tussen of binnen de verschillende gebouw(del)en zijn niet of nauwelijks van betekenis voor de gebruikers, maar kunnen dat wel zijn. Een specifieke wens van de Tweede Kamer is bijvoorbeeld om deze lichthoven, maar ook de tuinen, voor de medewerkers toegankelijk te maken.

Aansluiting op de stad

De aansluiting van de buitenruimten van het Binnenhofcomplex op het stedelijk weefsel van Den Haag is van vitaal belang voor het functioneren van zowel het complex zelf als de intensief gebruikte stad eromheen. De directe omgeving van het complex verandert voortdurend. De Hofvijver, het Plein, de Lange Poten, de Hofplaats en het Buitenhof kennen elk hun eigen dynamiek en problematiek. Ingrepen uit het verleden, zoals het dempen van de slotgracht en de stadsdoorbraak van Berlage aan de Buitenhofzijde, hebben de historische aansluiting van het Binnenhof op de stad minder zichtbaar gemaakt. Vooral de relatie tussen het Binnen- en Buitenhof, de functie en de betekenis van de Hofplaats in relatie tot de stad en het Tweede Kamercomplex en de ingang van de Tweede Kamer aan de Lange Poten verdienen bijzondere aandacht. De gemeente Den Haag heeft onder andere met het reeds in hoofdstuk 2 benoemde de *Agenda De Kern Bijzonder* (2016) een stap gezet met het vinden van aanknopingspunten voor verbetering.

3.5 Monumentwaarde

Consolidatie

In het Binnenhofcomplex bevinden zich vele onderdelen van grote monumentale waarde. Het restaureren of reconstrueren van deze of verwijderde elementen is geen onderdeel van de opgave; de zorgvuldige conservering van de nog aanwezige monumentale elementen is dat nadrukkelijk wel.

Het beeld van het Binnenhofcomplex is in de geschiedenis zowel in- als extern voortdurend onderhevig geweest aan verandering. Beeldverandering als gevolg van de renovatie wordt in beginsel allermindst uitgesloten, mits het niet leidt tot verarming. Duidelijk zichtbare verstoringen in de historische uitstraling als gevolg van de renovatie moeten worden voorkomen.

Bij elke ingreep in het complex is maatwerk een vereiste. Zo moet bij elke ruimte duidelijk zijn wat de monumentale waarden en karakteristieken zijn. Daarnaast moet bij elke ingreep een zorgvuldige afweging worden gemaakt tussen de noodzaak van de,

vaak installatietechnische, ingreep en de monumentale waarden en gebouwkarakteristieken. Bij sommige ruimten, zoals de kelders en zolders, is de mogelijkheid voor ingrijpen groter dan in ruimten waar de historische afwerking nog intact of van grotere waarde is. Van de uiteenlopende gebreken van het huidige Binnenhofcomplex, zijn de gebreken op het gebied van de brandveiligheid het meest direct van invloed op het behoud van het complex en de monumentale waarden. Zowel de huidige situatie als de regelgeving voor bestaande bouw bieden voor de monumentale onderdelen onvoldoende veiligheid in het geval van brand. Het is de ambitie om de onderdelen van internationaal topniveau of van groot cultuurhistorisch belang extra te beschermen en de plaatselijke brandveiligheidsrisico's structureel te beperken.

Versterking

Het renovatieontwerp heeft de ambitie om de ingrepen waar mogelijk zo te ontwerpen dat het de historische uitstraling en de samenhang tussen de monumentale ruimten versterkt. Een zorgvuldige inpassing van bijvoorbeeld nieuwe installatietechniek biedt de mogelijkheid om het monumentale karakter van een specifieke ruimte te verbeteren ten opzichte van de huidige situatie. Met een nieuwe lichtarmatuur kan een keuze voor een specifieke lichtkleur, -spreiding en -richting de monumentale en architectonische kwaliteit van een ruimte verbeteren, waar het nu regelmatig leidt tot verarming.

Andere voorbeelden zijn de vertrekken in de ondiepe vleugel tussen het Binnen- en Buitenhof in het Oud Stadhouderskwartier en het Mary Stuartkabinet. Deze vertrekken zijn in 2011, in afwachting van de renovatie, voorzien van een tijdelijke afwerking en daarmee functioneel niet op orde. Als onderdeel van de renovatie moeten deze vertrekken een meer definitieve afwerking krijgen die past bij het historische karakter van het complexdeel.

Verbeteringen van de historische uitstraling en symboliek die niet tegelijkertijd een technisch of functioneel gebrek oplossen, zijn geen onderdeel van de opgave. Een voorbeeld is de mogelijkheid om het nog bestaande zeventiende-eeuwse plafond van het kabinet van Mary Stuart II terug te plaatsen. Het is van belang dat deze verbeteringen in de toekomst mogelijk blijven en de realisatie niet wordt uitgesloten door keuzes in het renovatieontwerp.

Archeologie

De gemeente Den Haag heeft het Binnenhofcomplex bestempeld als één van de negen gemeentelijke terreinen van archeologische waarde. Uitgangspunt is om het archeologisch erfgoed tijdens de renovatie zoveel mogelijk in situ (in de grond) te behouden. Er vinden alleen opgravingen plaats waar bouwwerkzaamheden het bodemarchief moeten aantasten, of waar de betrokken archeologen dit in relatie tot de bouwwerkzaamheden hoogst noodzakelijk vinden. Opgravingen worden voorafgaand en tijdens de renovatie te allen tijde, in samenspraak met de gemeente Den Haag als bevoegd gezag, uitgevoerd door een deskundige archeoloog en/of erdoor begeleid op basis van een gedegen plan van aanpak.

4

Organisatie

4.1 Aanpak

Het Binnenhofcomplex wordt in één keer gerenoveerd. Dat is de uitkomst van het overleg tussen minister Blok (voormalig minister voor Wonen en Rijksdienst) en de Eerste en Tweede Kamer. De beide Kamers stemden in met het voorstel van het kabinet uit september 2015, waarbij de Eerste Kamer, de Tweede Kamer, de Raad van State en het ministerie van Algemene Zaken tijdens de renovatie van het complex tijdelijk elders worden gehuisvest, namelijk in het complex aan de Lange Voorhout 34-36/Kazernestraat (Eerste Kamer en Raad van State), het complex aan de Bezuidenhoutseweg 67 (Tweede Kamer) en op het terrein van het Catshuis (Algemene Zaken). Deze locaties worden daarvoor geschikt gemaakt.

4.2 Budget

Het kabinet heeft voor de renovatie een bedrag van maximaal €475 mln. gereserveerd (prijsspeil 2015, inclusief btw en inclusief de kosten voor de tijdelijke huisvesting).

Het Rijksvastgoedbedrijf heeft de kosten geraamd voor de renovatie en daarnaast een onafhankelijke raming laten maken door externe experts. De definitieve raming heeft het Rijksvastgoedbedrijf vervolgens laten controleren door een andere externe partij. Het werken met kritische, maar realistische, ramingen beperkt de kans op financiële tegenvallers en geeft het project enige beslisruimte voor aanpassingen als dat nodig is.

De renovatie van het Binnenhofcomplex is een grootschalige opgave met een hoge moeilijkheidsgraad. Het gaat om een eeuwenoud monumentaal complex dat na de renovatie weer vierentwintig uur per dag en zeven dagen per week in bedrijf moet kunnen zijn. Deze combinatie van factoren maakt het essentieel om rekening te houden met onvoorziene omstandigheden. Voor de afdekking van dit risico is in de kostenraming een post onvoorzien opgenomen.

4.3 Planning

De renovatie van het Binnenhofcomplex zal volgens planning in de zomer van 2020 beginnen. In het traject voorafgaande aan de renovatie vinden in elk geval de volgende activiteiten plaats:

- contracteren van architecten en adviseurs;
- opstellen voorontwerp en definitief ontwerp;
- aanvragen benodigde vergunningen;
- contract opstellen met bouw- en installatiebedrijven;
- gereedmaken tijdelijke huisvesting (waarvoor een vergelijkbaar traject als de renovatie wordt doorlopen);
- opslaan kunst en inventaris;
- verhuizen van de gebruikers.

De uitvoering van de renovatie neemt na de aanvang in 2020 circa vijfeneenhalf jaar in beslag en is uiterlijk eind 2025 gereed. Hierbij is het streven om de Eerste Kamer eerder terug te laten keren. Deze wens is onderdeel van de planvorming met de uitvoerende partijen.

4.4 Governance

De Bestuurlijke Stuurgroep Renovatie Binnenhof ziet er onder onafhankelijk voorzitterschap op toe dat het project binnen de vastgelegde randvoorwaarden wordt uitgevoerd en de doelstellingen worden behaald. De voorzitter van de Bestuurlijke Stuurgroep rapporteert aan de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. De leden zijn de griffiers van de Eerste en Tweede Kamer, de secretaris van de Raad van State en de secretaris-generaal van het ministerie van Algemene Zaken. De Rijksbouwmeester en de Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid hebben een permanente uitnodiging voor de Bestuurlijke Stuurgroep. Voorts nemen ook de projectdirecteur Renovatie Binnenhof van het Rijksvastgoedbedrijf en de secretaris van de Bestuurlijke Stuurgroep deel aan het overleg. Het Rijksvastgoedbedrijf stelt de agenda en de benodigde documenten voor het overleg op. In aangewezen gevallen vindt onder voorzitterschap van de voorzitter van de Stuurgroep bestuurlijk overleg plaats tussen de voorzitters van Eerste en Tweede Kamer, de minister-president en de vice-president van de Raad van State.

De Renovatiecommissie onder voorzitterschap van de projectdirecteur Renovatie Binnenhof is ingericht voor de begeleiding op strategisch niveau. Leden zijn de directeuren bedrijfsvoering van de Eerste Kamer, Tweede Kamer, de Raad van State en het ministerie van Algemene Zaken. De Renovatiecommissie kan de projectmanagers van de gebruikers en het Rijksvastgoedbedrijf uitnodigen deel te nemen aan het overleg. De begeleiding door de Renovatiecommissie gebeurt door het vaststellen van kaders en het geven van instemming op de aangeboden documenten. Ook bepaalt de commissie welke stukken ter vaststelling worden voorgelegd aan de Bestuurlijke Stuurgroep.

Het Rijksvastgoedbedrijf stelt de agenda en de benodigde documenten voor de Renovatiecommissie op.

Op operationeel niveau is een Kwaliteitsteam ingericht. De Rijksbouwmeester is daarvan de voorzitter. Leden zijn de stadsbouwmeester van Den Haag, de directeur Kennis en Advies van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, een deskundige op het gebied van installaties en duurzaamheid en een deskundige op het gebied van de bewonersgeschiedenis. Het Kwaliteitsteam toetst op hoofdlijnen de architectonische, restauratieve, stedenbouwkundige en landschappelijke kwaliteit van de planvorming. Ook let het Kwaliteitsteam op de samenhang met de gebouwen in de directe omgeving en de openbare buitenruimten. Experts van het Rijksvastgoedbedrijf staan het Kwaliteitsteam hierin bij. Het Kwaliteitsteam rapporteert zijn bevindingen aan de projectdirecteur Renovatie Binnenhof. Het Rijksvastgoedbedrijf stelt de agenda en de benodigde documenten voor het Kwaliteitsteam op.

4.5 Ontwerpcoördinatie

Bij de opzet van de projectorganisatie zijn voor de ontwerpende partijen twee uitgangspunten bepaald.

Ten eerste is het leidend principe dat meerdere architecten aan het Binnenhofcomplex werken. De essentie van het complex is dat het uit uiteenlopende delen bestaat met verschillende leeftijden en karakteristieken. Deze verscheidenheid wordt in het renovatieontwerp bediend door verschillende architecten aan te trekken die op de uiteenlopende complexdelen maatwerk kunnen leveren en de differentiatie tussen de delen kunnen versterken. Waar juist de samenhang van belang is, bijvoorbeeld bij de technische ontwerpen en het ontwerp van de buitenruimten, werken de adviseurs nadrukkelijk wel complexbreed.

Ten tweede voeren twee coördinerend architecten, in samenwerking met een coördinerend technisch adviseur, de inhoudelijke regie over de complexdelen. Hierbij voert de ene coördinerend architect de regie over de huisvesting van de Eerste Kamer, de Raad van State en het ministerie van Algemene Zaken, inclusief de Grafelijk Zalen. De andere coördinerend architect voert de regie over de huisvesting van de Tweede Kamer. De drie coördinatoren waarborgen de samenhang tussen de verschillende complexdelen en de verbinding met de buitenruimten. Het structuurontwerp dat de coördinatoren in een voorfase maken, geeft richting aan alle functionele en technische vraagstukken die gebouw- en gebruikeroverstijgend zijn.

4.6 Inkoop

De opdrachtverlening voor de renovatie is, om de veiligheid in het Binnenhofcomplex te waarborgen, officieel geheim verklaard. Gegevens over de beveiliging, installaties en inrichting van het gebouwencomplex mogen niet breed bekend worden. Het Rijksvastgoedbedrijf zal daarom de externe partijen, zoals bouwbedrijven, architecten, installateurs en andere specialisten, contracteren op basis van de eigen kennis van de opgave en de daarvoor geschikte marktpartijen.

4.7 Bouwveiligheid

Een optimale veiligheid tijdens de bouw en de exploitatie is een kernambitie van het Rijksvastgoedbedrijf. Ten eerste moet de directe omgeving van het Binnenhofcomplex zo min mogelijk hinder ervaren van de renovatie of de voor de bouw noodzakelijke logistiek. Ten tweede is er tijdens de bouw een ruime bouwveiligheidszone rond het complex vereist met voldoende bouw-, opslag- en opstelruimte. Ten derde moet de bereikbaarheid en toegankelijkheid van de bouwplaats en de directe omgeving voor hulpdiensten te allen tijde kunnen worden gegarandeerd. Ten vierde heeft het Rijksvastgoedbedrijf duidelijke veiligheidseisen opgesteld die de opdrachtnemende partijen moeten vertalen in de eigen bouworganisatie en –uitvoering om ook binnen de bouwherken een veilige werkomgeving te kunnen waarborgen. Ten slotte moeten de monumentale onderdelen tijdens de bouw goed worden beschermd tegen bouwschade.

4.8 Omgeving

Het Binnenhof en de directe omgeving moeten tijdens de renovatie aantrekkelijk blijven voor uiteenlopende bezoekers, onder wie de grote groepen scholieren. ProDemos verwacht dat het aantal scholieren, dat het Binnenhof bezoekt tijdens de renovatie, niet zal dalen. Het Binnenhofcomplex is in die periode van buitenaf te bezoeken in combinatie met de tijdelijke huisvesting van de Eerste en Tweede Kamer.

Ook voor de omgeving van het complex is het belangrijk dat het aantal bezoekers op peil blijft. Voorbeelden van voorzieningen en initiatieven om dat te bereiken, zijn een informatiecentrum, het organiseren van rondleidingen zoals zogenaamde hard-hat-tours en wellicht een luchtbrug over het complex. Ook de jaarlijkse Open Monumentendag wordt aangegrepen om het Binnenhofcomplex in de belangstelling te houden.

Het Rijksvastgoedbedrijf heeft samen met de gemeente, omwonenden, ondernemers en instellingen rond het Binnenhof een plan van aanpak ontwikkeld om de omgeving aantrekkelijk te houden voor bezoekers en overlast zo veel mogelijk te beperken. De belangrijkste uitgangspunten uit dit plan liggen vast in de publicatie *Renovatie Binnenhof – met oog voor de omgeving* (2017).

De volgende stap is een omgevingsprogramma, waarin verschillende voorstellen en thema's concreet worden uitgewerkt zoals het informatiecentrum, tentoonstellingen en evenementen, bewegwijzering, veiligheid en de aankleding van de bouwplaats. Ondertussen blijft het Rijksvastgoedbedrijf, samen met de gemeente Den Haag, in gesprek met (vertegenwoordigers van) omwonenden, ondernemers, culturele instellingen, marketingorganisaties en vele belangenorganisaties die op de een of andere manier in aanraking zullen komen met de gevolgen van de renovatie.

Bronvermelding

- **Agenda De Kern Bijzonder, Binnenstadspan 2010-2020**
Gemeente Den Haag, 4 oktober 2016
- **Ambitiedocument Eerste Kamer**
Eerste Kamer der Staten-Generaal, 12 januari 2015 (concept)
- **Ambitiedocument Tweede Kamer**
Tweede Kamer der Staten-Generaal, 14 januari 2015 (concept)
- **Ambitiedocument Raad van State**
Raad van State, 23 december 2014 (concept)
- **Ambitiedocument ministerie van Algemene Zaken**
Ministerie van Algemene Zaken, 13 januari 2015 (concept)
- **Ambitiedocument Grafelijke Zalen**
Rijksvastgoedbedrijf, 26 januari 2015
- **Ambitiedocument Buitenruimte**
Rijksvastgoedbedrijf, eerste concept nog in afronding
- **Bezoekersaantallen Tweede Kamer 2015**
Beveiligingsdienst Tweede Kamer der Staten-Generaal
- **Factsheets Renovatie Binnenhof**
Rijksvastgoedbedrijf, 20 mei 2016
- **Functioneel PVE t.b.v. Tijdelijke Huisvesting Tweede Kamer**
Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1 september 2016
- **Intentieovereenkomst Huisvestingsopgave Binnenhof**
Rijksgebouwendienst, 28 oktober 2010
- **Kamerbrief Kabinetsbesluit Renovatie Binnenhof**
Rijksvastgoedbedrijf, 25 september 2015
- **Kamerbrief Renovatie Binnenhof**
Rijksvastgoedbedrijf, 23 november 2016
- **Motie van het lid Krol c.s.**
Tweede Kamer der Staten-Generaal, 7 juli 2016
- **Naar een complete Haagse binnenstad!**
Gemeente Den Haag, 2010
- **Objectvisie, Monumentale waarden en architectonische kwaliteit**
Rijksvastgoedbedrijf, maart 2015
- **ProDemos, Huis voor democratie en rechtsstaat (presentatie)**
ProDemos, Eddy Habben Jansen (directeur), d.d. 9 mei 2017
- **Reikwijdte Renovatie Binnenhof**
Rijksvastgoedbedrijf, 18 juni 2015
- **Renovatie Binnenhof, Met oog voor de omgeving**
Rijksvastgoedbedrijf, 17 maart 2017

Beeldverantwoording

- Pg. 01: Binnenhof en Ridderzaal, Corné Bastiaansen
- Pg. 02: Schimmelvorming, Corné Bastiaansen
- Pg. 04: Afbladderende verf, Corné Bastiaansen
- Pg. 06: Liftonderhoud, Corné Bastiaansen
- Pg. 08: Loslatend stucwerk, Corné Bastiaansen
Leiding wirwar, Corné Bastiaansen
Vochtproblematiek, Corné Bastiaansen
Afbrokkelend beton, Corné Bastiaansen
Schimmelvorming, Corné Bastiaansen
Vochtproblematiek, Corné Bastiaansen
Verouderde elektra, Corné Bastiaansen
Loslatend lood, Corné Bastiaansen
- Pg. 12: Luchtfoto, Aerial / Nationale Beeldbank
- Pg. 14: Prinsjesdag, ministerie van Algemene Zaken
- Pg. 20: Grenadierspoort, Matteo Kuijpers
Middenpoort, Matteo Kuijpers
Ridderzaal en Binnenhof, Corné Bastiaansen
Oud Stadhoudersplein, Jurjen Drenth / Den Haag Marketing
Uitbreiding voormalig ministerie van Koloniën, Matteo Kuijpers
Hofvijver en Mauritsstoren, Bob Karhof
Hofplaats, Corné Bastiaansen
Voormalig Hotel Central, Corné Bastiaansen
Voormalig ministerie van Justitie, Jurjen Drenth / Den Haag Marketing
Voormalig ministerie van Koloniën, Matteo Kuijpers
- Pg. 22: Voorlopige afwerking, Corné Bastiaansen
- Pg. 28: Voorziening dakonderhoud, Corné Bastiaansen
- Pg. 30: Leidingverloop in monumentale ruimte, Corné Bastiaansen
- Pg. 32: Stratenmakers Hofvijver, Corné Bastiaansen

Bijlagen

- **Functionele Programma's van Eisen**
 - Eerste Kamer der Staten-Generaal, versie 24 mei 2017
 - Tweede Kamer der Staten-Generaal, versie 15 september 2017
 - Raad van State, versie 22 september 2017
 - Grafelijke Zalen, versie 28 september 2017
- **Technisch Programma van Eisen**
 - Rijksvastgoedbedrijf, versie 25 juli 2017

N.B.: Het Functioneel Programma van Eisen van het ministerie van Algemene Zaken kent een afwijkende rubricering en wordt aan geselecteerden beschikbaar gemaakt.

Colofon

Versie	Oktober 2017
Uitgave	Rijksvastgoedbedrijf Korte Voorhout 7 2511 CW Den Haag

